

HORASAN BÖLGESİ VE MU'TEZİLE'NİN HORASAN'DAKİ VARLIĞI*

Yunus KAPLAN**

Özet

İslam düşünce tarihi açısından kadim coğrafyaların ve bölgelerin önemi büyüktür. İslam düşüncesinin ilk dönem temsilcilerinin yetiştiği Horasan bu coğrafyalardan biridir. Bölgenin çok kültürlü yapısının bir sonucu olarak birçok dini ve fikri mezhep kendisine yer bulabilmiştir. Bu fikri mezheplerden birisi de şüphesiz Mu'tezile'dir. Mezhebin bölgede siyasi himaye gördüğü müddetçe varlığını koruduğu, fikri tartışmalarda taraf olarak yer aldığı ve bölgedeki siyasi ve mezhebi hareketlerin şekillenmesinde önemli katkılar sağladığı görülmektedir. İslam düşünce ve kültür tarihi açısından oldukça önemli bir fikri hareket olarak Mu'tezilenin Bağdat ve Basra dışındaki yayılışının incelenmesi fırkanın tarihinin olduğu kadar İslam düşünce tarihinin anlaşılması açısından da önemlidir. Bu hususlar dikkate alınarak çalışmamızda Hicri beşinci yüzyıla kadar Horasan bölgesinin siyasi ve ictimai durumu ile Mu'tezile mezhebinin bölgedeki varlığı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri, Mu'tezile, Horasan, Horasan Mu'tezilesi

KHORASAN REGION AND MU'TAZİLA'S PRESENCE IN KHORASAN

Abstract

In terms of the history of Islamic thought, old geographies and regions are very important. The Khorasan is one of the old regions where the most valuable representatives of Islamic thought are educated. As a result of the multicultural nature of the region, many religious and ideological movements could find themselves over there. One of these sectarian movements is Mu'tazila. It seems that the Mu'tazila sustained its existence, took part in the idea debates and made significant contributions to the shaping of the political and sectarian movements in the region as long as it received political support. The examination on the spread of Mu'tazila outside of the Baghdad and Basra is important as the history of the movement as well as the understanding of the history of Islamic thought. For this purpose, our study examines how Mu'tazila was represented in the Khorasan region. In order to understand the subject in detail, firstly the properties of Khorasan geography are explained and then sectarian movements in the region are discussed. Finally, Mu'tazila's presence in the region is examined.

Key Words: Islamic Sects, Mu'tazila, Khorasan, The Mu'tazila of Khorasan

Giriş

Mu'tezile mezhebinin doğuşunda ve yayılmasında Bağdat ve Basra'nın çok büyük önemi vardır. Birçok düşünce hareketinin kaynağı olan bu iki şehir Mu'tezile mezhebinin de neşv u nema bulduğu şehirlerdir. Abbasîler döneminde etkisini arttıran ve geniş kitleler tarafından benimsenen Mu'tezile mezhebi klasik literatürde esaslar dışındaki bazı düşünce farklılıklarından dolayı Bağdat ve Basra şehirlerine nispetle

* Bu makalenin yazımında yazara ait "Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kasım el-Ka'bî" başlıklı Yüksek Lisans tezinden yararlanılmıştır.

** Yrd. Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi yunuskaplan13@gmail.com

zikredilmektedir.¹ Mu'tezile tarihi incelendiğinde mensuplarının fikirlerini sadece Bağdat ve Basra şehirlerinde değil imkânlar ölçüsünde İslam dünyasının her tarafında yaymaya çalıştıkları görülür. Ferdi davet hareketleriyle başlayan bu yayılma faaliyeti Mu'tezilenin siyasi iktidar tarafından desteklendiği süre zarfında hızlanmıştır.

Abbasî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) saltanatı sırasında en güçlü dönemini yaşayan Mu'tezile, Halife Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde merkezdeki gücünü kaybetmiştir. Bir dönem Büveyhîler'in himâyesi altında bölgedeki etkinliğini arttıran mezhep, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'ın hâkimiyetinden sonra bölgedeki etkisini de kaybetmiş, fikirlerini çeşitli mezheplere devrederek tarih sahnesinden silinmiştir. Mu'tezilenin nerede, ne zaman ve nasıl son bulduğunu tesbit etmek özel çalışmalar gerektiren bir konudur. Bu maksatla çalışmamızda Mu'tezile mezhebinin Horasan bölgesindeki yayılışının izleri sürülecektir.

Bölgenin Genel Yapısı

Farsça'daki hor (güneş)² ve âsân (âyân “gelen, doğan”)³ kelimelerinden oluşan Horasan, güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi doğu bölgesi anlamına gelmektedir.⁴ Horasan bir bölge adıdır ve bu bölgenin sınırları İran'ın batısından başlayarak Kuzey'de Hazar Denizi, doğuda bugünkü Afganistan, batıda Fars ve Hûzistan ve Maverâünnehir'i kapsamaktadır. Tarihte günümüzdekinden çok daha geniş bir alanı kapsayan Horasan, İran'ın doğusundan başlayarak Ceyhun nehrine kadar uzanan bölgenin adıdır. Tarih kaynaklarında çeşitli müellifler tarafından farklı iklim bölgelerinde gösterilen Horasan; Merv, Herat, Belh, Re'y, Cüzcan, Nisabur, Cürcan gibi önemli şehirleri de kapsamaktadır.⁵ Horasan'ın sınırları batıda, İran'ın doğu

¹ Ebu'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî 324/936, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin*, Kahire, 1979, s. 58; Ayrıca bkz. Şehristânî, Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2005, s. 33; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevher* 345/956, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, [y.y.], 1964, c. I, s. 216-218; Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir İsfarayînî 471/1078, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fırak*, Beyrut, 1983, s. 19-21; İlyas, Çelebi, “Mu'tezile”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXI.

² Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Farisî*, Tahran, 1342, s. 1454.

³ Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Farisî*, s. 111.

⁴ Osman Çetin, “Horasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. XVIII, s. 234.

⁵ Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Frankfurt, 1994, c. II, s. 409; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürücu'z-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 63.

sınırını teşkil eden Cürcân ile başlar.⁶ Bölgenin Güneyinde İran ve Horasan Çölü, kuzeyinde Harzem Bölgesi, doğusunda Sind ve Sicistân bölgeleri, kuzeydoğusunda da Maverâünnehir yer alır.⁷

Müslümanlar'ın bölgeyi fetihlerinden önce Sasanî hâkimiyeti altında yer alan Horasan'ın doğu bölgesinde pek çok kavme mensup halklar yaşamaktayken bölgede Farisîler, Mâveraünnehir'de ise Türkler yaşamaktaydı. Müslümanların ilk doğu seferleri Hz. Ebu Bekir döneminde, 12/633 yılında başladı. Hz. Ömer döneminde (16/637) ise Sasanîler'le yapılan mücadelede Müslümanlar galip geldi böylece İslam devletinin sınırları Mâveraünnehir'e kadar uzadı. Kadisiyye savaşıdan iki yıl sonra fetihler devam etti. Daha sonra Azerbeycan, Kum ve Fars fethedildi. Daha sonra Kirman, Sistan, Herat, Nisabur ve Tus sırasıyla ele geçirildi.⁸

Horasan bölesinin fethi Hz. Osman döneminde gerçekleşti. Bölgenin fethedilmesiyle ilgili olarak 29/650⁹, 30/651¹⁰ ve 31/652¹¹ gibi üç farklı tarih verilmektedir. Bu fetihle Müslümanlar'ın idaresine giren Horasan'ın bazı bölgeleri Hz. Ali-Muâviye mücadelesi sırasında hâkimiyetin zayıflamasıyla Müslümanlar'ın

⁶ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara, 1991, s. 383; Bkz. Yakut, *Mu'cem*, c. II, 409.

⁷ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) Horasan Bölgesi'ni dört ana bölgeye ayırır. Birinci bölgenin merkezini Nisabur'un teşkil ettiği İranşehr denilen İran hududuna yakın şehirler; ikincisinin merkezini Merv şehrinin teşkil ettiği Orta Horasan, üçüncüsünün merkezini Belh ve Amuderya'nın batı yakasındaki şehirler; dördüncüsünü ise Maverâünnehir oluşturur. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, 409-410; Sandıkçı, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 383. Yâkut el-Hamevî'nin Horasan'a dâhil ettiği Maverâünnehir bölgesini, Horasan'ın dışında kabul eden araştırmacılar da vardır. Bunlar da Horasan'ı Nisabur, Merv, Herât ve Belh olmak üzere dört ana bölgeye ayırırlar. Bkz. Honigmann, E., "Nishapur", *Encyclopaedia Of İslam* (New Edition), Leiden-1995, c. VIII, 62; Le Strange, Guy, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Frankfurt,1993, Nisabur, s. 382, Merv, s. 397, Herat, s. 407, Belh, s. 420; Makdîsî, Deylem bölgesinin de Horasan'ın sınırları içine dâhil edilebileceğini belirtmektedir. Bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdîsî, *Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim* 390/1000, 2. bs. E. J. Brill, Leiden, 1967, c. I, s. 322.

⁸ Çetin, a.g.e., c. XVIII, s. 234-237.

⁹ Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi Sem'anî 562/1167, *el-Ensab*, Beyrut, 1988, c. V, s. 550; Nisabur'un fethi için bkz. el-Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdulkadir Muhammed Ali, Beyrut, 2000, s. 241.

¹⁰ Ahmed B. Ebu Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb Ya'kûbî, *el-Buldân*, Beyrut, 2002, s. 127; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî, Beyrut,1987, (11-40), s. 330-331; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Düvelu'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve, Beyrut, 1999, c. I, s. 20-21.

¹¹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, t.y, c. IV, s. 300-303; Yakut, *Mu'cem*, c. II, s. 409.

yönetiminden çıkmışsa da, Muâviye zamanında bu bölgeler tekrar ele geçirildi.¹² Zaman zaman çıkan isyanlarla daha sonra Horasan'ın bazı kesimleri de Emevî idaresinden ayrıldı, ancak Horasan bölgesi Müslümanlar'ın hâkimiyetinden tamamıyla kopmadı. Burada görülen en büyük isyan Ebu Müslim el-Horasânî'nin Emevîler'e karşı başlattığı isyandır. Bu isyan hareketinden sonra Horasan bölgesi 130/748'de onun kontrolü altına girdi.¹³ Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren yarım asırlık bir Abbâsî hâkimiyetinin sağlandığı bölgede 207/822 yılında Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'in bağımsızlığını ilan etmesi ile bu hâkimiyet sona erdi. Daha sonra bölgeye sırasıyla Saffârîler (253/867-287/900), Sâmânîler (204/919-395/1005), Büveyhîler (320/932-454/1062)¹⁴, Gaznelîler (h. IV/ m. X. y.y.'ın sonları-427/1036)¹⁵, Selçuklular (429/1038-590/1194), Moğollar (617/1220-654/1256), Harzemşahlar (490/1097-628/1231), İlhanlılar (654/1256-754/1353), Timurlar (791/1389- yaklaşık X./XVI. y.y.), Türkmenler (X/XVI.y.y. başları), Safevîler (908/1502-1149/1736), Zend Hanedanı (1163/1750-1193/1779), Kaçarlar (1193/1779-1925) ve Pehlevî Hanedanı (1925-1979)¹⁶ hakim oldu. Bugün Horasan topraklarının Merv, Serahs ve Nesâ bölgesi Türkmenistan; Belh ve Herât bölgesi Afganistan; kalan kısmı ile Nisabur İran sınırları içindedir.

Hz. Ali döneminden sonra bölgedeki siyasi hâkimiyet Emevîler eliyle yürütüldü. Ebû Müslim el-Horasânî'nin 132/749'da isyan etmesiyle bölgedeki Emevî hâkimiyetine son verildi ve Abbasî hâkimiyeti başladı. Abbasî hâkimiyetinin zayıflamasıyla bölge valilikler tarafından idare edildi ve bu valiler geniş yetkilerle donatıldı. Bu yetkiler valilerin güçlenmelerine, merkezî idareden koparak bağımsız devletçikler kurmalarına neden oldu. 200/815'ten sonra Abbasîler bölgedeki hâkimiyetlerini yitirdiler ve bölgede ancak temsili varlıklarını devam ettirdiler. Devletten memnun olmayan Hâricî, Şîî, Zeydî ve İsmailî gruplar sürekli isyan çıkardı. Bu dönem Horasan'da ictimâî, siyasî ve dinî yönden oldukça karışıktır. Bu ortamda

¹² Bkz. Çetin, a.g.e., c. XVIII, s. 235-236.

¹³ Çetin, a.g.e., c. XVIII, s. 236.

¹⁴ Komisyon, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1993, c. XIII, s. 186.

¹⁵ Çetin, a.g.e., c. XVIII, 237.

¹⁶ Komisyon, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1996, c. XIII, s. 186.

Tahirîlerin yıldızı parladı.¹⁷ Kültürel olarak Arap-İslam medeniyetinin temsilcisi olarak Tahirîler bölgede sağlam bir hükümet kurarak asayiş sağlamaya çalışırken, yüksek sınıfın baskısına karşı aşağı sınıfların koruyucusu vaziyetini aldı.¹⁸

Bölgede üçüncü asır ile birlikte ilim ve kültür hayatında bir canlanmadan söz etmek mümkündür. Bu dönemde Tahirîler'in katkıları (821-873) ve Nisabur'un başkent oluşu, bu faaliyetlerin artmasında en önemli etkidir. Tahirîler döneminde Nisabur ve Belh Horasan bölgesinin önemli ilim merkezleridir.¹⁹

Maveraünnehir ve Horasan civarında hüküm sürmüş olan diğer bir hanedanlık da Samanoğullarıdır. Buhârâ'yı 892'de başkent yapan Sâmânîoğulları Maveraünnehr, Âzerbeycan, Fars ve İran'ın tamamı, Rey ve Kazvinde hüküm sürdü. İlk Müslüman İran'lı devlet olan Sâmânîler sürekli Abbasîler'in maiyetinde kaldı. 902'de Halife Harun Reşîd zamanında Sâmânîoğulları Abbasî devleti tarafından da itibar gördü. Me'mun zamanında ise Esed b. Samân'ın oğulları Halife tarafından hilafete bağlılıklarından ötürü iltifata mazhar oldu.²⁰

Horasan'daki en önemli hanedanlıklardan biri de Büveyhîlerdir. Mu'tezile hareketinin yayılmasına çok büyük katkı sağlayan Büveyhîler 932-1062 yılları arasında İran ve Irak bölgelerinde hüküm süren Deylem asıllı hanedan tarafından kuruldu. Şîliği benimsemiş, Farsça konuşan, resmi yazışmalarda Arapça kullanan bu hanedan Mu'tezile tarihi açısından mühimdir.²¹ Deylemîler önceleri Mecûsi ve putperest bir kavimken dördüncü yüzyılın başında Hz. Ali'nin torunlarından Hasan el-Utûş'un gayretleriyle Müslüman oldular. Daha sonra Abbasî Halifeliği dâhil Müslüman devletlerin ordularında yer aldılar. Ayrıca kendi bölgelerinde küçük beylikler kurdukları gibi güneye doğru inerek İran ve Irak'ta vuku bulan siyasî

¹⁷ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, c. I, 706-708.

¹⁸ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. V, s. 401-416; C.E. Bosworth, "Tahirids", *Encyclopaedia of İslam*, c. X, s. 104-105.

¹⁹ Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002, s. 185-188.

²⁰ Öztuna, *İslam Devletleri*, c. I, 711; C.E. Bosworth, "Sâmânîd's" *Encyclopaedia of İslam*, c. VIII, 1025; İsameddin Abdür-rauf Fakî, *ed-Düvelü'l-İslamiyyetü'l-Müstakille fi'ş-Şark*, Kahire, t.y. s. 18-20.

²¹ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim 630/1233, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986, s. 220; Öztuna, *İslam Devletleri*, c. I, 715; C.L. Cahen, "Buwayhids", *Encyclopaedia of İslam*, c. I, 1350; Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 496.

olaylarda da önemli rol oynamaya başladılar ve Hûzistan, Kirman, Cibâl ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürdüler.²²

Bölgedeki Mezhep Hareketleri

Müslümanların fetihlerinden önce Horasan bölgesi çeşitli dini ve etnik grupların bir arada yaşadığı bir coğrafyadır. Bölgede Zerdüştlük, Maniheizm, Hinduizm, Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve daha birçok din temsil edilmekteydi. Zerdüştlük, Sâsânî devleti tarafından desteklenen bir din olduğundan bölgede oldukça yaygın bir din haline geldi.²³

Budistlerin, Buhara, Belh ve Semerkand'da mabedleri vardı ancak bölgedeki Budist mabedleri Zerdüştlüğün baskısı dolayısıyla varlığını devam ettiremed fakat Belh ve Semerkand'da ayakta durmayı başardı. Emevîler döneminde de ayakta duran bu mabedlerin birçoğu günümüzde mevcut değildir. Horasan'da çok sayıda Yahûdî, az sayıda Hristiyan vardı.²⁴ Hristiyanlığın bölgedeki en güçlü mezhebi Nasturîlik idi ve Nasturîler'in, Semerkand'da kilise ve manastırları vardı. Ayrıca mehdîlik, peygamberlik ve ilahlık iddialarıyla ortaya çıkan çeşitli grupların varlığından da söz edilebilir.²⁵

Bölgede dinlerin yanında etkili olan ve birçok mensubu bulunan fırka da yer almaktaydı. Dönem açısından bölgede en etkili fırkalardan biri Hâricîliktir. Kirman ve kısmen Sistan'da Şia; İsfahan, Kum ve kısmen Rey'de Zeydîye; Taberistan'da İsmailiyye, batı İran, Rey ve daha sonra Horasan ve Maveraünnehir'de varlıklarını sürdürdüren mezheplerdir. Bölgedeki mezhep hareketleri siyasi otoriteden bağımsız olarak hareket edemedikleri için faaliyetlerini daha çok gizli bir şekilde gerçekleştirdiler. Özellikle siyasî otorite boşluğu olan bölgelerde mezhepler daha çok taraftar bulabildi.²⁶

²² Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 496.

²³ Bkz. M. Bahaüddin Varol, "İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 GÜZ, Konya, 2004.

²⁴ Makdîsî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed 390/1000, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 2. bs. E. J. Brill, Leiden, 1967, c. I, s. 322.

²⁵ Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir Abdulkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark Beyne'l-Firak*; çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, s. 169.

²⁶ Şehristânî, Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2005, s. 120-121; Bağdadî, *el-Fark*, s. 56-57;

Bölgedeki ilk mezhep hareketini Hâricîlikle başlatmak mümkün görünse de Hâricîlikle beraber Mürcie, Şia ve Mu'tezilenin de erken dönemde faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Zeydiyye ve İsmailiyye mezhepleri de daha sonraki dönemlerde faaliyetlerine başladı. Bölgeye ilk giden Hâricîler, Nehrevân savaşındaki yenilgiden sonra oraya kaçanlardır. Ancak bu kişilerin bölgedeki Hâricî faaliyetlerinde ne kadar etkili olduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hâricîlerin bölgedeki faaliyetlerini Emevîler'in son dönemlerine kadar sürdürdüklerini söylemek mümkündür.²⁷

Hâricîler'in Mürcie başta olmak üzere birçok mezhebi fikri yönden etkilediği görülmektedir. Bu çerçevede Hâricîler'in Mu'tezile'yi de etkilediği ve bölge siyasetinde etkili olduğu söylenebilir. Mesela Mürcie iman ve amel konusunda ve imametle ilgili bazı konularda Hâricîlerle aynı görüşü paylaşmaktadır. Buradan hareketle temelde birbirine zıt birçok mezhebin iç içe geçmiş bazı fikirleri benimsediklerini ve bu fikirleri gittikleri bölgenin şartlarına göre şekillendirdikleri söylenebilir.²⁸

Hâricîliğin yanında bölgede en çok müntesibi olan ve en yaygın fırka Şia'dır. Şia kendi içinde birçok farklı kola ayrılırken incelediğimiz dönemde Horasan bölgesinde daha çok Zeydiyye ve İsmailiyye tarafından temsil edildi. Bölgedeki en önemli Şîî hareketler Rey, Nisabur, Beyhak ve Tus şehirlerinde etkili oldu. Ancak Şia'nın bölgedeki faaliyetlerinin ne zaman başladığı hususu da tartışmalıdır.²⁹ Şia'nın çok geniş ve çeşitli alt gruplarının var olduğu düşünüldüğünde meselenin daha da karmaşık olduğu anlaşılacaktır.

Şîîlik bölgede daha çok Zeydîler ve İsmailîler tarafından temsil edildi. Bölgedeki en önemli Şîî fırka Zeydîyye'dir. Abbasîler devlet yönetimini ele geçirdikten sonra Zeydîlerle anlaşamadılar. Zeydiyye imamla beraber isyan etmeyi

²⁷ Şehristânî, *el-Milel*, s. 141.

²⁸ Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman 377/987, *et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bida'*, tsh. Sven Dederling, Matbaatü'd-Devle, İstanbul, 1936, s. 38.

²⁹ Bkz. Öz, "Şia", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIX, s. 111-114.

gerekli gördüğünden Abbasî yönetimi tarafından sürekli takibata uğradı ve Abbasîler için tehdit unsuru olarak varlığını sürdürdü.³⁰

İsmailîler ise bölgedeki ilk faaliyetlerini Hicri üçüncü asırdan itibaren başlattılar. Bu bölgedeki faaliyetleri daha çok daîler vasıtasıyla gerçekleştirdiler. Şîi olan Adûddevle, Mu'tezilî fikirleri benimsemişti fakat onun döneminde bölgede Zeydî Şia'nın da etkisi vardı.³¹ Onlar da Mu'tezile mezhebini görüşlerini benimsemişlerdi hatta onlar Mu'tezilenin başlangıcını Hz. Ali'ye kadar vardırıyorlardı ve Vâsıl b. Ata'nın fikirlerini Hz. Ali'den aldığını iddia ediyorlardı.³²

Mürcie'nin 100/718 yılına kadar, Irak ve Hicaz'da olduğu gibi bu bölgede de güçlü bir şekilde temsil edildiğine dair yeterli bilgi yoktur.³³ Onların buradaki ilk faaliyetleri Abdurrahman b. el-Eş'as'la Yezid b. Mühelleb'in Irak valilikleri esnasında ve bölgeye yaptıkları askeri seferlerle başladı. Mürcie, Hâricîlik ve Şia'da olduğu gibi gizli bir şekilde yayılma yolunu tercih etmedi. Bu sebeple Emevî yönetimi tarafından baskı altında tutulmadı hatta ilmî ve askerî faaliyetlerde Emevîler tarafından desteklendi. Özellikle bölgeye yönelik fetih ve İslamlaştırma faaliyetlerinin Basra ve Kûfe üzerinden gerçekleşmiş olması bu şehirlerdeki Mürciî taraftarlar bölgede Mürcie'nin fikirlerinin kolay bir şekilde yayılmasına vesile oldu.³⁴

Horasan'da Mu'tezilenin Yayılışı

Bağdat ve Basra dışında başta Horasan olmak üzere Yemen, Taberistan ve Mağrib'de varlığını sürdürmüş olan Mu'tezile, Çin'den Fas topraklarına kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmayı başarmıştır. Hicri dördüncü asırda Şam, Mağrib, Yemen, el-Cezîre, Ermenistan, Azerbaycan, Huzistan, Vasıt, Ahvaz; İran coğrafyasından Errecan, Tevvez (Tvec), Sînz, Sîraf, Cehrem, Kirman, Sind, ve Cezîretularab bölgelerinde varlık göstermişlerdir. Ayrıca Semerkant, Nesev, Karmîsîn,

³⁰ Çetin, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 238.

³¹ Çetin, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 238.

³² Mez, Adam, *el-Hadâretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri = Asrî'n-Nehda fi'l-İslam*, trc. Muhammed Abdülh Ebu Reyde, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 3. bs. Kahire, 1957/1377, s. 81.

³³ Mürcie'nin bölgedeki durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

³⁴ Kutlu, a.g.e. s. 168.

Cürcan, Nîşâbur ve Hemedan, Ahvaz, Musul, Tüster, Kirmanşah, Kuhistan, Taberistan, Deylem, Şîraz ve Yezd bölgelerinde de temsilcileri olmuştur.³⁵

Mezhebin kurucusu olarak kabul edilen Vasıl b. Atâ, İslam coğrafyasının en uç noktalarına varana kadar davetçi göndererek fikirlerini yaymaya çalışmıştır.³⁶ Daha sonraki dönemlerde bölgedeki siyasiler tarafından da desteklenen fırka Hicrî beşinci yüzyıla kadar Horasan'daki varlığını sürdürmüş ancak daha sonra bölgedeki kitlesel temsilcilerini kaybetmiştir. Uzun bir müddet ferdi temsilcilerini korusa da bölgedeki varlığını Hicrî beşinci asırdan sonra tamamen kaybetmiştir.³⁷

Tarihçilerin çoğunluğu tarafından Mu'tezilenin Horasan'daki varlığı Vasıl b. Atâ (ö. 131/748) döneminden itibaren başlatılır. Bunun sebebi de İbnu'l-Murtaza'ya isnad edilen rivayettir. İbnu'l-Murtaza *Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı eserinde Vasıl'ın İslam coğrafyasının her bölgesine davetçiler gönderdiğini ve görüşlerini yaymaya çalıştığını iddia etmektedir. Bu bölgeler arasında Garb, Yemen, Cezîre, Kûfe, Ermeniyye ve Horasan yer almaktadır.³⁸ Bölgedeki ilk Mu'tezilî'nin ise Vâsıl b. Ata'nın talebesi olan Hafs b. Sâlim olduğu nakledilir.³⁹ Ancak Hafs'ın bölgeye hangi amaçla gittiği, nerelerde kaldığı ve ne kadar etkili olduğu mevcut kaynaklara göre muğlâktır. İbn Murtazâ, ayrıca Hafs'ın Tirmiz'e gittiğini orada çeşitli toplantılar düzenlediğini ve bu sayede bölgede tanındığını, Cehm'le tartıştığını ve onu mağlub ettiği için Cehm'in Mu'tezilî fikirleri benimsediğini daha sonra Basra'ya dönmesiyle Cehm'in tekrar eski fikirlerine döndüğünü nakleder.⁴⁰ Sadece bu rivayete istinaden Emeviler döneminde Mu'tezilenin bölgede grup ve fırka olarak var olduğunu iddia etmek yanlıştır. Buradan hareketle Mu'tezilenin özellikle Emevîler döneminde bölgede çok etkili olmadığını söylemek mümkündür. Vasıl'dan sonra onun yerine geçen Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) Horasan bölgesinde etkili olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

³⁵ Çelebi, a.g.m., s. 397.

³⁶ Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XLII, 2012, s. 539-541

³⁷ Çelebi, a.g.m., 397.

³⁸ Falih Rebiî, *Tarihü'l-Mu'tezile: Fikruhum ve Akâiduhum*, Kahire: ed-Dârü's-Sekafiyye li'n-Neşr, 2001, s. 46-53.

³⁹ İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, s. 32.

⁴⁰ İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, s. 123.

Mu'tezilenin bölgedeki en önemli yayılışı Ebû Hâşim Cübbâî'nin talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Onlar vasıtasıyla Cürcân, Nisabur ve diğer şehirlere nakledilmiş olan Mu'tezilî fikirler, özellikle Hicri ikinci ve üçüncü asırlarda bölgedeki yayılışını devam ettirmiştir.⁴¹ Ebu Haşim'in kelami görüşleri kendisinden sonra Büveyhi Veziri Sahib b. Abbad sayesinde Şia arasında da yayılmıştır.⁴² Özellikle Hicrî üçüncü asırdan sonra bölgedeki Mu'tezilî faaliyetlerin artmaya başladığı görülmektedir. Büveyhîlerin desteğiyle tekrar devlet kademesinde de temsil edilen Mu'tezile bölgedeki Şîî düşünürleri etkileyerek Şia'nın inanç sisteminin oluşmasında etkili olmuştur. Bu bilgiyi doğrular mahiyette Câhız da *Türklerin Faziletleri* adlı eserinde Sümâme b. Eşres'in Horasan'a gittiğini, Horasan yolunda bazı savaşlara katıldığını ve bir süre Türkler'in elinde esir kaldığını kaydeder.⁴³

Hibetullah b. Hasan et-Taberî'den alınan bir rivayete dayanarak İbnu'l-Cevzî, Hicrî 408 senesinde halife Kâdirbillah'ın, Mu'tezilî fıkıhçılardan, tövbe etmelerini istediğini, onların da eski görüşlerinden vazgeçtiklerini, Mu'tezilîlikten ve Râfizîlikten ayrıldıklarını ve İslam'a muhalif sözler söylemeyeceklerini açıkladıklarını aktarmaktadır.⁴⁴ İbn Haldun da aynı dönemde Mu'tezilî ve Felsefi birçok eserin tahrif edildiğini ve yakıldığını, bütün Mu'tezilîlerin Horasan bölgesine sürüldüğünü aktarır.⁴⁵ Bu rivayetler Mu'tezilenin bölgeye gittiğini ve temsil edildiğini gösteren rivayetlerden bazılarıdır.

Siyasi iktidarla olan münasebetlerinin mezhebin bölgedeki yayılışında etkili olduğu görülmektedir. Abbasîler'in (750-1258) bir döneminde (daha çok Harun er-Reşid (ö. 193/809) devriyle Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) devirleri arasında) ve Büveyhîler (932-1062) döneminde bölgede etkili olan Mu'tezile, Ebu'l-Huzel el-Allâf

⁴¹ Albert Nasri Nadir, *Felsefetü'l-Mu'tezile, Tevhid: Allah, el-Âlem*, Daru Neşri's-Sekafe, İskenderiye, 1950, s. 34.

⁴² Yakut, *Mu'cem*, c. VI, 168-317; Avni İlhan, "Ebu Haşim Cübbai", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1994, c. X, s. 146-147.

⁴³ Cahız, *Türklerin Faziletleri = el-Cahiz ve Fezail el-Etrak*, çev. Ramazan Şeşen, İslam, Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2002, s. 92-93.

⁴⁴ Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, Beyrut, 1992, c. XV, s. 125.

⁴⁵ Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun 808/1406, *Tarihu İbn Haldun = Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, ofs. Darü'l-Fikr, Beyrut, 1979/1399, c. IV, s. 376.

(ö. 235/849-50) dönemine kadar önemli bir varlık gösterememiştir. Abbasîler döneminin başlarında ilgi görmediği, dışlandığı hatta siyasi uyuşmazlıklardan dolayı Bağdat'ı ve Hicaz bölgesini terk etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur (ö. 158/775) Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/762) isyanında⁴⁶ (145/762) onu destekleyen Mu'tezile mensuplarını baskı altına alarak bir kısmının Horasan bölgesine göç etmesine neden oldu.⁴⁷ Halife Harun er-Reşid (ö. 193/809) zamanında Mu'tezile mensuplarının itibarları arttı ve halife tarafından tebliğ ve irşat için Çin'den Bizans'a kadar uzanan birçok bölgeye gönderildi. Abbasî halifesi Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) döneminde ise Mu'tezile siyasi desteğini tamamen yitirdi. Mihne olayıyla merkezdeki gücünü kaybeden Mu'tezile çevre bölgelerde varlığını sürdürse de Büveyhiler (932-1062) dönemine kadar siyasi bir destek bulamadı. Büveyhilerin güçlenmesi üzerine Hemedan ve Isfahan bölgesinin hükümdarı Müeyyidüddeve'nin (366-977) veziri Sahib b. Abbad (ö. 385/995)⁴⁸ Mu'tezilî Kadı Abdulcebbar'ı (ö. 415/1025) kâdılkudatlığa getirerek mezhebin bölgede yeniden siyasi destek bulmasını sağladı ancak bu destek vezir Sahib b. Abbad'ın ölümüne kadar sürdü.⁴⁹

Hicri 420 yılında Gazneli Mahmud'un bölgedeki hâkimiyeti Mu'tezileyi de etkiledi. Rey şehrinin Gazneli Mahmud tarafından işgali burada yaşayan Mu'tezililerin Horasan bölgesine göç etmesine neden oldu ve daha sonra Rey şehrinin Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063) tarafından ele geçirilmesi Mu'tezilenin yeniden bu şehirde siyasi destek bulmasını sağladı. Mu'tezile Selçuklular döneminde bölgedeki en büyük desteği vezir Kündüri'den (ö. 456/1064) aldı. Kendisi de Mu'tezili olan Kündüri Şafii ve Eş'arilere karşı düşmanlık eden ve imam Şafii aleyhinde sözler sarf eden biridir. Onun döneminde Horasan camilerinde hem Rafizilerin hem de

⁴⁶ Detaylar için bkz.; Ali İpek, "İlk Abbâsî Halifelerine Âl-İ Beyt Muhalefeti", *Ekev Akademi Dergisi* c. III, sy. I, (Bahar 2001), s. 85-94.

⁴⁷ Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2005, c. XXX, s. 489-490.

⁴⁸ Sahib b. Abbâd'ın Mu'tezili oluşuyla ilgili tartışmalar vardır. Ancak onun Kadı Abdülcebbarı tayin etmesi ve Mu'tezile'ye sahip çıkması Mu'tezili oluşuyla ilgili kanaatleri güçlendirmektedir. Bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 512-515.

⁴⁹ Ebu Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, [t.y.], c. IV, s. 37-38.

Eş'arilerin aleyhinde konuşulduğu hatta lanetlendiği rivayet edilmektedir.⁵⁰ Kündürî'nin vezareti döneminde Mu'tezililer önemli mevkilere getirilerek siyasi itibarlarını arttırdılar ancak bu dönem de kısa sürdü ve Kündürî'den sonra Mu'tezile yeniden gözden düştü. Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Eş'arîliği desteklemesiyle Bağdat'da tutunamayan Mu'tezililer de Horasan ve Harezm bölgelerine göç etmek zorunda kaldı. Nizamülmülk (ö. 485/1092), Çağrı Bey'in ölümünün (451/1059) ardından Tuğrul Bey (ö. 455/1063) döneminde (1040-1063) Horasan'ı bir müddet idare etti ve bu süreçte Mu'tezile bölgede etkisini tamamen yitirdi.⁵¹ Horasan bölgesini dolaşan ve birçok âlimle münazarada bulunan Fahreddîn er-Râzî'nin, kendi döneminde Mu'tezile'den geriye Ebû Hâşim el-Cübbâ ile Ebû Hüseyin el-Basrî'nin taraftarlarının kaldığı bilgisini vermesi yukarıdaki kanaatleri destekler mahiyettedir.⁵² Ayrıca Samanîlerin (819-1005) iktidarlarının sonlarında da Buhara'da Mu'tezilî varlıktan söz edilebilir. Ancak bu varlık güçlü bir varlık sayılmaz.⁵³

Mu'tezilenin kitle halinde olmasa da dördüncü yüzyıldan itibaren ferdi olarak Horasan'da temsil edildiği görülmektedir. Mezhebin dördüncü yüzyılda bölgedeki en önemli ismi Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'dir (ö. 319/931). Ka'bi ayrıca Bağdat Mu'tezilesinin de bölgedeki en önemli temsilcilerinden biridir. İbnü'l-Murtaza Ka'bi'nin Horasan bölgesinde çok büyük bir ilgiyle karşılandığını ve fikirlerinin geniş bir kitle tarafından benimsendiğini nakletmektedir. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, İbn Şihab el-Belhî, Hadi-İlelhak Yahya b. Hüseyin ve Ebü'l-Hasan el-Ahdeb, onun talebeleridir.⁵⁴

Ka'bi'den sonra Mu'tezilenin bölgedeki en önemli temsilcisi Kadı Abdülcebbâr'dır. Büveyhî hanedanlığının bir dönem Kâdu'l-Kudâtlığını yapan Kadı Abdülcebbâr, ders halkaları oluşturmuş ve birçok talebe yetiştirmiştir. İbnü'l-Murtaza

⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVI, s. 554-555.

⁵¹ Abdülkerim Özaydın, "Nizamülmülk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII, s. 194-196.

⁵² Çağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife*, 2003, c. III, sy. 3, s. 7-26

⁵³ Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sayı: 9, s. 49-85

⁵⁴ İbnü'l-Murtaza Ahmed b. Yahya b. Murtaza Mehdi Lidinillah, *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Cevad Meşkûr, Beyrut, 1979, s. 123, s. 28; a.g.m. el-Milel, s. 20.

Mu'tezile ekolünün on ikinci tabakasının tamamına yakın kısmının onun arkadaşlarından ve öğrencilerinden oluştuğunu belirtir.⁵⁵ Bunlar arasında Basra ekolünün son temsilcilerinden Ebu Reşid en-Nisaburî (ö. 440?), fıkıh usulü alanında *el-Mu'temed* adlı eseriyle tanınan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044), İbn Metteveyh (ö. 468/1076), Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044) ve Ebu Yusuf el-Kazvinî (ö. 488/1095) gibi şahsiyetleri saymak mümkündür. Kadı Abdülcebbâr'dan sonra gelen Mu'tezilî âlimlerin Zeydîliği veya İmamîliği tercih etmeleri bölgedeki Şîi-Mu'tezilî etkileşimi göstermesi açısından önemlidir.⁵⁶

Kadı Abdülcebbâr'dan sonra Mu'tezilenin bölgedeki en önemli temsilcisi Zemahşerî'dir. Harezm'de Mu'tezilenin yayılmasında büyük payı olan Mu'tezile âlimi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'den ders aldı. Ancak Mu'tezile kelâmı açısından etkili bir isim değildir.⁵⁷

Bunların dışında bölgede birçok Mu'tezilî âlim yetişmiş ve bölgede faaliyet göstermiştir. Bu âlimlerin tamamını tesbit etmek ve isimlerini burada zikretmek bizim açımızdan mümkün olmadığından yalnızca önemli gördüğümüz birkaç ismi zikredeceğiz.

1-el-Hâris b. Ali el-Verrâk Ebu'l-Kâsım⁵⁸

2-İbrahim b. Seyyâr el-Belhî⁵⁹

3-Hamid b. Şuayb el-Belhî⁶⁰

4-Kadı Ebu'l-Hasan Muhammed b. Muhemmed b. Amr en-Nisabûrî el-Mu'tezilî⁶¹

5- Ebû Reşîd Said b. Muhammed b. Hasan b. Hâtem en-Nîsabûrî⁶²

⁵⁵ İbnü'l-Murtaza, *el-Münye*, s. 116- 119.

⁵⁶ İlyas Çelebi, "Kadı Abdülcebbâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIV, s. 105-109

⁵⁷ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2013, c. XLIV, s. 235-238

⁵⁸ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani 852/1449, *Lisanü'l-Mizan*, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Beyrut, 2002, c. I, 280.

⁵⁹ Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani Yafii 768/1366; *Mir'atü'l-Cenan ve İbretü'l-Yakzan fi Ma'rifeti Havadisi'z-Zaman*, Beyrut, 1970.

⁶⁰ Ebu Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib el-Bağdâdî 463/1071, *Tarihu Bağdad*, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, [t.y.], c. V, 266.

⁶¹ Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. V, 470.

⁶² İbn Hacer, *Lisan*, c. I, 435.

6-Ahmed b. Sehl Ebû Zeyd el-Belhî⁶³

7-İsmail b. Ali el-Hâfız ebû Saîd es-Semmân el-Mu'tezilî er-Râzî⁶⁴

Sonuç

İslam tarihi kaynaklarında İslam'ın doğuşundan itibaren davet hareketinin İslam topraklarının en uzak sınırlarına kadar ulaştığı bilgisi yer almaktadır. Davet hareketlerinin fetih gibi siyasi neticeleri olduğu gibi fikri, dini ve ictimai tesirleri de olmuştur. Raşit halifeler döneminden itibaren Mısır, Yemen, Şam ve Horasan başta olmak üzere birçok bölgeye daîlerin gönderildiği ve İslam'ın tebliğ edildiği bilinmektedir.

Mu'tezile mezhebinin ilk dönemleri, isimlendirilmesi ve ortaya çıkış süreciyle ilgili muğlaklık fırkanın Horasan bölgesindeki yayılışıyla ilgili olarak da devam etmektedir. Ancak Mu'tezilenin zamanla zorunlu veya bilinçli olarak Hicaz ve Irak bölgesinin dışına taşıdığı ve Horasan bölgesinde kayda değer bir ölçüde temsil edildiği kesin olarak bilinmektedir. Bu temsilin mahiyetini ve boyutunu tesbit edip ortaya koymaya çalıştığımız makalemizde mezhebin bölgede Basra ve Bağdat ekollerinin genel düşüncelerini benimsemiş olan düşünürler tarafından temsil edildiğini tesbit ettik. Mesela Mu'tezilenin önemli isimlerinden biri olan Ka'b'î'nin Bağdat Mu'tezilesi'nin; Kadî Abdülcebbâr'ın da Basra Mu'tezilesi'nin bölgedeki temsilcileri olduğunu söylemek mümkündür.

İkinci olarak bölgedeki toplum yapısının Mu'tezilenin ortaya attığı fikirleri özümsemediği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten bazı dönemlerde vezirlik ve kadulkudatlık makamının gücüyle kabul ettirilmeye çalışılan bazı görüşlerin halk tarafından benimsenmediği ve mezhebin görüşlerinin geniş kitleler tarafından kabul görmediği anlaşılmaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında mezhebi temsil eden siyasilerin katı tutumlarının etkili olduğunu iddia etmek mümkündür. Ayrıca "Mihne" olayının buradaki yayılmayı da etkilediğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Ayrıca

⁶³ İbn Hacer, *Lisan*, c. I, 75; Ebû's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî 764/1363, *el-Vafl bi'l-Vefeyat*, İ'tina Eymen Fuad Seyyid, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1991, Tercüme, 17/25, c. II, 360.

⁶⁴ Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzi et-Temîmî, *Tabakatü's-seniyye fî teracimil-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Riyad: Dârü'r-Rifai, 1989. c. I, s. 179; Hayreddin Zirikli 1396/1976, *el-A'lam: Kamusu Teracim*, [y.y.], Beyrut, 1970, c. I, 319.

Mu'tezilenin Allah'ın sıfatları ve âlem ile ilgili konulardaki katı felsefi yaklaşımlarının mezhep açısından yalnızlaşma sonucunu doğurduğu anlaşılmaktadır. Neticede bölgedeki Selçuklu hâkimiyetinin bütün İslam dünyasına yayılması sonrasında Sünnî-Eş'arî anlayış bölgede hâkim mezhep olarak kabul görmüş ve Mu'tezilenin bölgedeki varlığına son vermiştir.

Kaynakça

- Aruçi, Muhammed, "Vâsıl b. Atâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XLII.
- Aydın, Fuat, "Ebû İsâ Verrâk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XLIII.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir Abdulkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark Beyne'l-Firak*; çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdulkadir Muhammed Ali, Beyrut, 2000.
- Cahız, *Türklerin Faziletleri = el-Cahiz ve Fezail el-Etrak*, çev. Ramazan Şeşen, İslam, Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2002.
- C.E. Bosworth, "Tahirids", *Encyclopaedia of İslam*, c. X.
- C.E. Bosworth, "Sâmânîd's" *Encyclopaedia of İslam*, c. VIII.
- C.L. Cahen, "Buwayhids", *Encyclopaedia of İslam*, c. I.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXI.
- Çelebi, İlyas, "Sâhib b. Abbâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV.
- Çelebi, İlyas "Kadı Abdülcebbar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIV.
- Çetin, Osman, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. XVIII.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak 324/936, *Makâlatü'l-İslamiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 2. bs. Mektebetü'n-Nahda, Kahire, 1979.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebu Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu Bağdad*, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c. IV, [t.y.].
- Honigmann, E., "Nishapur", *Encyclopaedia of İslam* (New Edition), Leiden-1995, c. VIII.

-İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, Beyrut, c. XV, 1992.

-İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed 808/1406, *Tarihu İbn Haldun = Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, ofs. Darü'l-Fikr, Beyrut, c. IV, 1979/1399.

-İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim 630/1233, *el- Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986.

-İbnü'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya b. Murtaza Mehdi Lidinillah, *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Cevad Meşkûr, Beyrut, 1979.

-İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed 852/1449, *Lisanü'l-Mizan*, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Beyrut, c. I, 2002.

-İlhan, Avni, "Ebu Haşim Cübbai", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. X, 1994.

-İpek, Ali "İlk Abbâsî Halifelerine Âl-İ Beyt Muhalefeti", *Ekev Akademi Dergisi* c. III, sy. I, Bahar 2001.

-İsameddin Abdür-rauf Faki, *ed-Düvelü'l-İslamiyyetü'l-Müstakille fi ş-Şark*, Kahire, t.y.

-İsferayînî, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir 471/1078, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fırak*, Beyrut, 1983.

-Karadaş, Cağfer, "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife*, , c. 3, sy. 3, 2003.

-Kurt, Hasan, *Türk-islam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002.

-Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

-Le Strange, Guy, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Frankfurt, 1993, Nisabur, s. 382, Merv, s. 397, Herat, s. 407, Belh, s. 420.

-Makdîsî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed 390/1000, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 2. bs. E. J. Brill, Leiden, c. I, 1967.

-Malatî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman 377/987, *et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bida'*, tsh. Sven Dederling, Matbaatü'd-Devle, İstanbul, 1936.

-Merçil, Erdoğan, "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. VI.

-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcu'z-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.

-Mez, Adam, *el-Hadâretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri = Asrü'n-Nehda fi'l-İslam*, trc. Muhammed Abdülh Ebu Reyde, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 3. bs. Kahire, 1957/1377.

-Mu'în, Dr. Muhammed, *Ferheng-i Fârisî*, Tahran, 1342.

-Nasri Nadir, Albert, *Felsefetü'l-Mu'tezile, Tevhid: Allah, el-Âlem*, Daru Neşri's-Sekafe, İskenderiye, 1950.

-Öz, Mustafa "Muhammed b. Abdullah el-Mehdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2005, c. XXX.

-Özaydın, Abdülkerim, "Kündüri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, , c. XXVI, 2002.

-Özaydın, Abdülkerim, "Nizamülmülk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII.

-Özen, Şükrü, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 9, 2003.

-Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XLIV, 2013.

-Rebii, Falih, *Tarihü'l-Mu'tezile: Fikruhum ve Akâiduhum*, Kahire: ed-Dârü's-Sekafiyye li'n-Neşr, 2001.

-Safedî, Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah 764/1363, *el-Vafi bi'l-Vefeyat*, İ'tina Eymen Fuad Seyyid, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, Tercüme, 17/25, c. II. 1991.

-Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asır İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara, 1991.

-Sem'anî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi 562/1167, *el-Ensab*, Beyrut, c. V, 1988.

- Şehristânî, Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2005.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, t.y, c. IV.
- Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzi et-Temîmî, *Tabakatü's-seniyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Riyad: Dârü'r-Rifai, c. I, 1989.
- Varol, M. Bahaüddin, “İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 GÜZ, Konya, 2004.
- Yafii, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani 768/1366; *Mir'atü'l-Cenan ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rifeti Havadisi'z-Zaman*, Beyrut, 1970.
- Yakut b. Abdullah, Ebu Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Frankfurt, c. II, 1994.
- Ya'kûbî, Ahmed B. Ebu Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb, *el-Buldan*, Beyrut, 2002.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî, Beyrut, 1987.
- _____ *Düvelu'l-İslam*, thk. Hasan İsmail Merve, Beyrut, c. I, 1999.
- Zirikli, Hayreddin 1396/1976, *el-A'lâm: Kamusu Teracim*, [y.y.], Beyrut, c. I, 1970.